

JAKAB ÉVA

Filozófus a vádlottak padján

Cséka Ervin munkássága, átfogó szakmai és oktatói tapasztalata évtizedek óta gazdagítja a Szegedi Tudományegyetem Állam-és Jogtudományi Karának működését. Kollégái és tanítványai körében legendás az olvasottsága, mélyreható irodalmi műveltsége: kötetlen, baráti beszélgetésekben, de akár a vizsgáztatás hevében is szívesen idéz a magyar- vagy a világirodalom gyöngyszemeiből: szép versekből, történelmi regényekből. Az is köztudomásúnak számít, hogy becsüli kollégái munkáját, így többek között a római jognak is elkötelezett híve. Kölcsönös szakmai és emberi megbecsülés jellemezte Pólay Elemérhez és Molnár Imréhez, tanszéki elődeimhez fűződő viszonyát. De még én is élvezhettem nyílt, őszinte beszélgetéseit a tanári szobában, óraközi szünetekben: fiatalkori élményeit megelevenítve szívesen emlékezett vissza például arra, hogy a háború előtt polgári jog helyett szinte kizárólag „csak” római jogi előadásokon tanulta a civilisztikát. A fiatalabb kolléga tiszteletén kívül személyes elkötelezettség is fűz a Jubilánshoz: Cséka Professzor úr évekkel később, pályám egyik kritikus időszakában mellém állt a tudománypolitika viharaiban, amikor erre szakmailag és egyénileg is nagy szükségem volt. Nagy kitüntetésnek éreztem dicsérő megjegyzését, hogy a szegedi római jogi tankönyvben általam jegyzett perjogi fejezetet jónak és informatívnak találta. Külön hálás vagyok azért, hogy egyáltalán kézbe vette és elolvasta kollégája munkáját.

A Jubiláns évtizedek óta a büntető eljárásjog köztiszteletben álló szakértője és elhivatott oktatója Karunkon. Az ünnepi kötetbe ezért igyekeztem olyan témát keresni, amely szokásos kutatási területemtől távol áll, de inkább alkalmasnak látszik a Büntetőjogász érdeklődésének felkeltésére. A Jubiláns szokatlanul gazdag irodalmi műveltségére apellálva az ókori irodalomból merítettem a vizsgálódás tárgyát.

1. A vádlott

Az ókori Róma egyik híres büntetőperének vádlottja Apuleius, a Kr. u. 2. század közismert, művelt filozófusa és szépírója volt. Apuleius az Africa provinciában fekvő Madaurus városában született. A Kr.u. 1. századtól a *colonia* rangjára emelkedett település az Atlasz-hegység déli vonulatainak határán feküdt – ma az algériai Mdausch városa terül el az antik romok helyén.¹ Apuleius római polgár volt, római polgároktól,

¹ Két évszázaddal később Augustinus is ebben a városban kezdte meg tanulmányait, v.ö. HAMMERSTAEDT, JÜRGEN: *Apuleius: Leben und Werk*. In: Apuleius: Über die Magie. Darmstadt, 2002. 11. p.

törvényes római házasságból, a helyi elithez tartozó, tekintélyes és jómódú családból származott. Apja szülővárosában magistratusi rangra emelkedett, a *decurio* és a *duumvir* tisztségét töltötte be.² Halálakor kétmillió sestertius értékű vagyont hagyott fiára, amely gondtalan életet biztosított a fiatalembernek.³ Apuleius szülővárosában kezdte meg tanulmányait, de családja – tehetségét felismerve – hamarosan Karthagóba küldte. Africa provincia e kiemelkedő szellemi központjában kezdte tanulmányozni a görög filozófiát, elsősorban Platon tanait.⁴ Tanulmányai később Athénba és Rómába vonzották, de szellemi vándorévei alatt meglátogatta Samos, Phrygia és talán Alexandria híres iskoláit is.⁵ Írásaiból tudjuk, hogy elsősorban filozófiát, de retorikát, költészetet, geometriát, matematikát, zenét, dialektikát és logikát is tanult,⁶ tanuló társai (*condiscipulus*) közé tartozott például Aemilianus Strabo, aki politikai pályája csúc sát 156-ban érte el, amikor *consul suffectus* lett. Önéletrajzi írásaiból tudjuk, hogy Apuleius Athénban számos misztérium kultuszába is beavatást nyert.⁷

Apuleius tollából származik az „Aranyszamár” című regény – az egyetlen prózai mű, amely a Kr. u. 2. századból a világirodalmat gazdagítja. A könyv élvezetes bepillantást nyújt korának társadalmi életébe és számos jogilag is értékes jelenettel szórakoztatja az olvasót.⁸ A büntetőjognak elkötelezett Jubiláns számára azonban izgalmasabb olvasmányt ígér Apologia (avagy A mágiáról) címen ismert műve, amely az ellene indított büntetőperben előadott védőbeszédének írásbeli változatát őrzi az utókornak.⁹

2. A vád

Apuleius Kr. u. 158/59-ben szenvedte el élete egyik legnagyobb megpróbáltatását: az Africa provinciában fekvő Sabratha (ma Tripolisz) városában közbűncselekmény (*crimen*)¹⁰ elkövetésével vádolták meg és perbe fogták. A pert Aemilianus, feleségének sógora indította mostohafia (feleségének fia) nevében. Már a különös családi összefonódás is mutatja, hogy nem mindennapi esetről van szó.

A vád pontos tartalmát nem ismerjük, hisz csak Apuleius védőbeszéde maradt ránk. A védelem érveléséből tudunk csak következtetni a feltehető vádpontokra. A feldühödött rokonság a gonosz varázslat és a méregkeverés vádját emelte az új rokon ellen: Apuleius eszerint bűbájossággal, varázsszerekkel vette rá a nála idősebb, addig visszavonult, józan életet élő özvegyet a házasságra, hogy rátehesse a kezét több millióra becsült vagyónára. A házasságkötést követően igen rövid időn belül elhalálozott Aemilia

² Apul. Apol. 24,9.

³ Az összeg a lovagi osztályhoz megkövetelt *census*-határ ötszöröse nécc felcitt meg, v.ö. HAMMERSTAEDT 2002, 11. p.

⁴ Apul. Flor. 18,15.

⁵ Apul. Flor. 20,2-4. A forrásokkal alátámasztott tanulólhelyek számát kevesli HAMMERSTAEDT 2002, 12. p.

⁶ HAMMERSTAEDT 2002, 11. p.

⁷ Apul. Apol. 55,8.

⁸ JAKAB ÉVA: *Stipulationes aediliciae*. Szeged, 1993. 36. p.

⁹ Az egyik közismert magyar kiadás „Apulcius: Védőbeszéd (A Mágiáról), ford. DÉTSHY MIHÁLY, Budapest, 2005.

¹⁰ A közüldözés alá eső közbűncselekmények és a magánüldözés alá eső delictumok közti különbséghez v.ö. MOLNÁR IMRE – JAKAB ÉVA: *Római jog*. Szeged, 2010. 340. p.

idősebb fia – a vád szerint ez is az Apuleius által üzött fekete mágia következménye volt, aki ezáltal még jobban koncentrálhatta felesége vagyonát. Apuleius állítólag méreggel vagy varázslattal tette el láb alól az ifjú sógort, akinek pedig házasságát is köszönhette. További vádpontként arra is hivatkozott ellenfele, hogy megbabonázott egy rabszolgafiút, aki felesége háztartásához tartozott (42,2-47): a fiú rohamot kapott, öszszeesett – a vád szerint Apuleius jósmédiúmként akarta felhasználni. A hatályos törvények tükrében ezek súlyos vádpontok voltak, amelyek a halálbüntetés kiszabásához vezethettek volna. Hogy került Apuleius ebbe a családba és miért gyűlölték annyira a rokonok, hogy főbenjáró bűnnel vádolták meg?

3. Tényállási elemek

A történet előzményei néhány évvel korábbra nyúlnak vissza. Apuleius élete virágjában, harmincas éveiben járó jó megjelenésű, ápolt külsejű és rendkívül művelt, kozmopolita fiatalember volt, amikor először látogatott a vádban megnevezett cselekmények helyszínére. Még athéni tanuló éveiből jól ismerte a fiatal Sicinius Pontianust, akinek családja Oea településen, Africa provinciában, a Földközi-tenger partján élt. A környéken utazgatván Apuleius meglátogatta barátját, aki ekkor még édesanyja, Aemilia Pudentilla háztartásában élt, ekkor még nőtllenül.

Aemilia Pudentilla öt évvel volt idősebb Apuleiusnál, és már tizennégy éve özvegyen éledegelt. A források, elsősorban Apuleius írásainak tanúsága szerint Pudentilla igen művelt és emancipált hölgy volt: kiválóan beszélt és írt görögül, jól ismerte a görög és a latin irodalmat és sikeresen igazgatta több milliót érő birtokait. Körülbelül huszonöt éves lehetett, amikor özvegységre jutott. Férje halálát követően annak családja (elsősorban annak apja, azaz Pudentilla apósa) többször is kísérletet tett, hogy rábeszélje egy újabb házasságra – amit lehetőleg a családon belül képzeltek el. A konzervatív gondolkodású após arra ösztönözte Pudentillát, hogy menjen hozzá elhalt férje fiútestvéréhez (azaz sógorához), Sicinius Aemilianushoz. Az apósa még azzal is megfenyegette, hogy vonakodása esetén kitagadja a nagyapai örökségből két unokáját, Pontianust és Pudenst. Amint fent már említettük, Pudentilla talán huszonöt éves lehetett férje halálakor, tehát az újabb házasság biológiailag kézenfekvőnek látszott. Úgy tűnik azonban, hogy a művelt özvegyet taszította a kiszemelt sógor bárdolatlansága, ezért ügyesen taktikázva újra és újra kitért a menyegző elől. Végül apósa is megbékélt a helyzettel: Pudentilla özvegy maradt és fiai is megkapták a nagyapai örökségüket.

Apósa halála után Pudentilla – talán orvosai tanácsára – mégis kedvet kapott a férjhez menéshez és idősebb fiát, az időközben serdültté vált Pontianust kérte meg, hogy keressen hozzá méltó partnert. Pontianus ezek után – és célzatosan – hívta meg otthonukba Apuleiust, hogy édesanyja figyelmébe ajánlja. A „házasságközvetítés” jól sikerült, Apuleius és Pudentilla hamarosan megtalálták a közös hangot, vonzódtak egymáshoz, és rövid időn belül az egyik vidéki birtokukon csendben, feltűnés nélkül össze is házasodtak.¹¹

¹¹ SCHINDEL, ULRICH: *Die Verteidigungsrede des Apuleius*. In: MÖLK, ULRICH (hg. von): *Literatur und Recht*. Göttingen, 1996. 16. p.

Pudentilla első férjének rokonsága viszont feldühödve fogadta a frigyet: Sicinius Clarus és Sicinius Aemilianus bosszút forraltak, hogy „megmentsék” a „jöttment” Apuleiustól a családot, elsősorban a családi vagyont. Jó partnerre találtak az időközben megházasodott fiú, Pontianus, apósában: Herennius Rufinus elszegényedett, lesüllyedt egzisztenciájú, számító férfi volt, aki fiatal veje örökségére spekulált.

Az eseményeket felgyorsította a fiatal Pontianus tragikus hirtelenséggű elhalálása: Karthágóból hazafelé tartva, röviddel édesanyja vitatott házasságkötése után, útközben meghalt. Ezt követően a nagybácsik a fiatalabb fiút, Pudenst, haladéktalanul eltávolították az anyja mellől és magukhoz vették (talán még arra is próbálták rávenni, hogy vegye feleségül elhalt bátyja özvegyét). Mindenesetre az ő nevében indítottak büntetőpert az általuk gyűlölt és megvetett Apuleius ellen.

Az Oeában székelő Siciniusok motivációja egyértelmű: ha már nem sikerült megakadályozni a szerintük botrányos házasságot sógornőjük és a jöttment Apuleius között, minden eszközzel arra törekedtek, hogy utólag „gyökerestől” eltávolítsák a családból a betolakodót. Ha Aemilia Pudentilla özvegy maradt volna, akkor tetemes vagyona fiaira illetve azok fiági rokonságára (*agnatio*) szállt volna. A hirtelen felbukkanó új férj megbízhatatlannak és tékozlónak tűnt szemükben, aki gyorsan elherdálhatja a nemzedékeken át felhalmozott családi vagyont. A nemkívánatos elem eltávolítására bármilyen eszköz bevetésére készen álltak; a főbenjáró bűncselekmény vádja jó ötletnek látszott.

A fenti történet leginkább egy modern krimire vagy szappan-operára emlékeztet – Apuleius számára azonban valódi, életveszélyes fenyegetést jelentett. A kereset tárgya mágia, gonosz varázslat volt: a Siciniusok és Herennius Rufinus azzal vádolták, hogy tiltott mágiával, bűbájossággal vakította el Pudentillát, hogy pusztán anyagi indítékból feleségül vehesse; majd rontó varázslattal fia, Pontianus halálát okozta, hogy minél nagyobb vagyonhoz jusson.

4. A jogszabályi háttér

Azt gondolhatnánk, hogy a Kr. u. 2. század társadalmát már nem archaikus babonák mozgatták, hanem inkább a felvilágosult gondolkodás és a vallási tolerancia jellemezte. A források azonban más képet mutatnak. A principátus fénykorát rendkívüli vallási érzékenység uralta. Sőt, a 2. századot a misztérium-kultuszok, mágusok, filozófusok és sarlatánok korának is nevezhetjük: széles társadalmi rétegeket foglalkoztatott a „titkos tanok” utáni kutatás.¹² A politikai és gazdasági kiszolgáltatottság ellensúlyozására erősen élt a tömegekben a vágy a vallásos meggyőződés, az istenek közelsége iránt.¹³ A gonosz varázslatok és a rosszindulatú jövendölések nagy félelmet váltottak ki az ókor emberéből. A társadalmi méretű fóbiával sok rosszindulatú bajkeverő visszaélt: az ártó bűbájosságtól való rettegés könnyen egészségromláshoz vagy anyagi jellegű károkhoz vezethetett a célba vett személynél. A hasonló tetteknek a társadalomra való nagyfokú veszélyessége miatt még a művelt, a mindennapi babonát megvető emberek is támogat-

¹² HABERMEHL, PETER: *Magie, Mächte und Mysterien: Die Welt des Übersinnlichen im Werk des Apuleius*. In: *Apuleius: Über die Magie*. Darmstadt, 2002. 310–314. p.

¹³ TURCAN, ROBERT: *Les cultes orientaux dans le monde Romain*. Paris, 1992.

ták a gonosz szándékú varázslás büntethetőségét.¹⁴ Az ókori történétírók számos esetben tudósítanak arról, hogy a római császárok következetesen üldözték a mágusokat, asztrológusokat, jóvendőmondókat és jósokat: Tiberius, Claudius, Vitellius, Septimius Severus vagy II. Constantius rendeleteket adott ki ellenük.¹⁵ A klasszikus római jogászok közül elsősorban Ulpianus és Pseudo-Paulus tudósít a gonosz mágia büntetéséről. Mindkét jogászra jellemző, hogy a provinciai büntetőjogot is jól ismerte és régebbi jogi normákra is hivatkozik.

Már a XII táblás törvényben található normatív szabályozás a gonosz varázslat ellen: aki más természetét elátkozza vagy megkísérli mágikus mondókákkal a szomszéd telekről a sajátjára átvarázsolni, azt halálbüntetéssel fenyegették.¹⁶ A törvény szövegét az idősebb Plinius megjegyzéséből ismerjük (Plin. nat. 28,17): *non et legum ipsarum in duodecim tabulis verba sunt: „qui fruges excantassit” et alibi: „qui malum carmen incantassit”?* A szerző hosszasan értekezik a *Naturalis historia* 28. könyvében a csodás jelekről, a jóslásokról és a varázslókról. Rosszallással tudósít arról, hogy sokan babonás varázslatokban keresnek menedéket gyógyíthatatlan betegségek ellen.¹⁷ Felhívja a figyelmet arra is, hogy a gyógykezelés és a fekete mágia között gyakran nehéz meghúzni a határvonalat. Plinius, a művelt természetbúvár is hangsúlyozza, hogy mindenkit kínoz a félelem az esetlegesen ellene irányuló gonosz varázslatoktól.¹⁸

A római büntetőjoggal foglalkozó szerzők a XII t.t. mágiát szankcionáló előírásait sokszor az archaikus kor primitív, babonás felfogásával magyarázzák.¹⁹ Plinius fent idézett mondata és a mágiát szankcionáló későbbi császári rendeletek azonban azt mutatják, hogy a gonosz varázslatoktól való rettegetés a pogány ókori hitvilágra mindvégig jellemző maradt. A XII t.t. még az *accentare* és a *carmen malum incantare* tényállását is szabályozta: Cicero és Horatius ugyan még úgy gondolták, hogy gúnyversek költéséről és terjesztéséről szól a törvénytörvény²⁰ – de az újabb kutatások kimutatták, hogy a büntetett lényegét valójában a fekete mágia, a más ember életének kioltására irányuló varázsszövegek költése és alkalmazása alkotta.²¹ Apuleius beszédében azonban semmilyen jel sem utal arra, hogy a XII t.t. alapján emelt volna vádat ellene Scinius Aemilianus. A vád jogszerűsége háttérbe ezért későbbi normákban kell keresnünk.

A *lex Cornelia de sicariis et veneficis* Sulla büntetőjogi reformjának részét képezte Kr. e. 82-ben és gyökeresen újraszabályozta az emberölés törvényi tényállásait.²² A *lex Cornelia* 5. fejezete foglalkozott a veszélyes italok és mérgek beadása által kiváltott, ha-

¹⁴ MOMMSEN, THEODOR: *Römisches Strafrecht*. Leipzig, 1899. 639–643. p.; FÖGEN, MARIE-THERESE: *Die Enteignung der Wahrsager*, Frankfurt a. M., 1993.

¹⁵ LIEBS, DETLEF: *Römisches Recht in Africa im 2. Jahrhundert n. Chr. nach der Apologie von Apuleius*. In: *Literatur und Recht*, in: MÖLK, ULRICH (hg. von): *Literatur und Recht*. Göttingen, 1996. 30–31. p.

¹⁶ Plin. nat. 28,17; Sen. nat. 4B,7,7; Serv. in Verg. ecl. 8,99; Aug. civ. 8,19.

¹⁷ Így például az epilepsziában szenvedők frissen megölt állat vagy ember sebéből a meleg vért isszák, Plin. nat. 28,4.

¹⁸ Plin. nat. 28,19: *defigi quidem diris deprecationibus nemo non metuit*. V.ö. PÓLAY ELEMÉR: *Iniuria Types in Roman Law*. Budapest, 1986. 39. p.

¹⁹ Így például SANTALUCIA, BERNARDO: *Verbrechen und ihre Verfolgung im antiken Rom*, übersetzt von Evelyn Höbenreich, Milano, 1997. 33. p.

²⁰ Cic. rep. 4,12; Hor. sat. 2,1,80–83; Hor. epist. 2,1,152–154.

²¹ V.ö. PÓLAY 1986, 39–43. p.

²² KUNKEL, WOLFGANG: *Untersuchungen zur Entwicklung des römischen Kriminalverfahrens in vorsullanischer Zeit*. München, 1962. 48. p.

lált okozó testi sértés büntetével.²³ A *lex Cornelia* alkalmazásának a feltétele azonban a szándékos elkövetés volt. A *lex Cornelia*t a jogtudomány később kiterjesztette a mérgekeverés tényállására is. Apuleius beszédéből azonban arra következtethetünk, hogy nem a *veneficium* szerepelt az ellene emelt vádban.²⁴ Az utóbbi években néhány kutató rámutatott, hogy a vád jogszabályi alapját valószínűleg két *Senatus Consultum* szolgáltatta, amelyek pontos szövege nem maradt ránk, de tartalmukra néhány jogász döntésből következtetni lehet.

Ulpianus Kr. u. 213-ban foglalkozott hosszasan a büntetőjognak ezzel a problematikus területével.²⁵ Lenel a Palingenesiában a *De mathematicis et vaticinatoribus*²⁶ (A horoszkóp-készítőkről és jósokról) cím alatt foglalja össze a ránk maradt fragmentumokat. Ulpianus itt tudósít egy Kr. u. 16-ból származó *Senatus Consultum*ról, amely a horoszkóp-készítőkre, kaldeusokra, babiloni varázslókra és vásári csillagjósokra szigorú büntetést rótt ki: ha az elkövető a Római Birodalomból származott (függetlenül attól, hogy római polgár, Latinus vagy peregrinus), akkor az *aqua et igni interdictio* a büntetése (kitiltás a közösségből és vagyonek Kobzás). Ha az elkövető a Római Birodalom határain kívülről származott,²⁷ akkor halálbüntetéssel fenyegették. A *Senatus Consultum* tehát minden esetben bűncselekménynek nyilvánítja és büntetendőnek deklarálja általában a fekete mágiát; pusztán a szankció terén differenciál az elkövető státusza szerint.

Modestinus megerősíti, hogy már az 1. században (vagy a 2. század elején)²⁸ egy *Senatus Consultum* minden gonosz varázslatot halálbüntetéssel rendelt büntetni (D. 48,8,13): *Ex senatus consulto euis legis poena damnari iubetur, qui mala sacrificia fecerit habuerit. A male sacrificia* gyűjtőnév alatt mindenféle ártó varázslat értendő: áldozás az alvilági isteneknek, ártó varázsfeliratok vagy képek készítése, hamis „gyógyszerek” adagolása (D. 48,8,3 pr.-1):

Eiusdem legis Corneliae de sicariis et veneficis capite quinto, qui venenum necandi hominis causa fecerit vel vendiderit vel habuerit, plectitur. Eiusdem legis poena adificitur, qui in publicum mala medicamenta vendiderit vel hominis necandi causa habuerit.

D. 48,8,3,3: *Alio senatus consulto effectum est, ut pigmentarii, si cui temere cicutam salamandram aconitum pituocampas aut bubrostim mandragoram et id, quod bustramenti causa dederit cantharidas, poena teneantur huius legis.*

Marcianus a D. 48,8 *titulus* alatt, a *lex Cornelia de sicariis et veneficis* törvényi tényállásainak kommentárjában érinti a mágia problémáját. A 3. § egy korábbi datálású *Senatus Consultum*ot idéz, amely a mérgekkel illetve „varázsszerekkel” való kereskedést bünteti. A *principium* és az 1. § megerősíti, hogy a *lex Cornelia* halálbüntetéssel fenyegeti a méreggel való visszaélést: a mérgekeverés (mérgező anyag előállítás), forgalmazása (eladása) és tartása is a törvényi tényállás alá esik. A büntetőség feltétele

²³ ROTONDI, GIOVANNI: *Leges publicae populi Romani. Elenco cronologico con una introduzione sull'attività dei comizi romani.* Milano, 1912. 357–358. p.

²⁴ NORDEN, FRIEDRICH: *Apuleius von Madaura und das römische Privatrecht.* Leipzig, 1912. 32. p. még úgy foglalt állást, hogy a per a *lex Cornelia* alapján folyt.

²⁵ HONORÉ, TONY: *Ulpian.* Oxford, 1982. 129–153. p.; LIEBS, DETLEF: *Gnomon* 56. 1984. 447–448. p.

²⁶ LENEL, OTTO: *Palingenesia iuris civilis.* Leipzig, 1889. II, 975–986. p.

²⁷ A legtöbb varázsló és csillagjós Perzsiából érkezett Rómába; v.ö. LIEBS 1996, 32. p.

²⁸ A *Senatus Consultum* kibocsátásának időpontja vitatott a szakirodalomban, v.ö. LIEBS 1996, 33. p.; TALBERT, RICHARD J. A.: *The Senate of Imperial Rome.* Princeton, 1984. 456. p.

azonban a szándékosság: az elkövető csak akkor büntethető, ha tudja, hogy a szer emberélet kioltására alkalmas és ennek ismeretében valósítja meg cselekményével valamely tényállási fordulatot (*hominis necandi causa*).²⁹ A jogtudomány azonban hamarosan kiterjesztette a büntethetőséget a gondatlan változatra is.³⁰

A *veteres* nézete szerint a fekete mágia csak a már befejezett (ténylegesen elkövetett) cselekmény esetén büntethető (ha az ártó jóslást, jövendőmondást, gonosz varázslatot már szóban vagy írásban megtették). Ulpianus ezzel szemben azt vallja, hogy már a pusztá szakismeret (*scientia, notitia*) is megvalósíthatja a bűncselekmény törvényi tényállását.³¹ Joggal tételezhetjük fel, hogy már a Kr. u. 2. században ebbe az irányba tolódt el a jogtudomány és a jogalkalmazás álláspontja. A klasszikus római jogban tehát a büntethetőséget erősen kiterjesztették, modern fogalmaink szerint horizontálisan előre hozták:³² a fekete mágia, a gonosz szándékú jövendőmondás és varázslat kiemelt társadalmi veszélyessége miatt már a releváns szakismeret elsajátítása, megszerzése is büntetendőnek nyilvánult.³³ Az elkövetési magatartás tehát már az ilyen irányú szakismeret megszerzésére törekvéssel is megvalósulhatott.³⁴ Tacitus tudósít egy hasonló *Senatus Consultum*ról már Kr. e. 52-ből, amit azonban az *atrox* és *irritum* (szigorú és hatástalan) jelzővel jellemez.³⁵

A császárkorban a legsúlyosabban a császár halálának várható időpontjára vonatkozó jóslatokat büntették: itt már azt is halálbüntetés fenyegette, aki erre vonatkozó kérdést intézett egy jóshoz, jövendőmondóhoz.³⁶ Ez a tettes-fogalom erősen kiterjesztő értelmezéséhez vezetett: nem csak a varázsló, jós, jövendőmondó volt tettesként büntethető, hanem bármely polgári személy, aki a jóshoz fordult ebben a tárgyban. Modern fogalmaink szerint ez az alkotmányos rend, az államhatalom megdöntésére irányuló, büntetendő cselekménynek minősült.

A fenti rövid áttekintés is jól érzékelteti, hogy a mágia (tiltott varázslás) vádja nagyon veszélyes lehetett a bevádolt személyre nézve. Az ókori történetírók számos esetről tudósítanak, amelyekben maga az uralkodó lépett fel könyörtelenül a varázslók, jósok és méregkeverők ellen.³⁷

Apuleius beszédéből arra következtethetünk, hogy a bizonyítás az ellene emelt vádpontokban a következő tárgyi és tanúkkal bizonyított tényekre épített: varázsszövegek ismerete és alkalmazása, „varázstükör” birtoklása,³⁸ mágikus figurák birtoklása,³⁹ titkos

²⁹ V. ö. SANTALUCIA 1997, 84–85. p. A *lex Cornelia* tartalmát átfogóan elemzi RIGSBY, ALAN M.: *Crime and Community in Ciceronian Rome*. Austin, 1999. 50–55. p. A gondatlan elkövetésre Hadrianus idején terjesztették ki a törvény hatályát, v. ö. D. 48,8,1,3 Marcianus.

³⁰ BRASIELLO, UMBERTO: *Sulla ricostruzione dei crimini in diritto romano. Cenni sulla evoluzione dell'omicidio*. In: SDHI 42 1976, 255. p.

³¹ Coll. Mos. 15,2,2; v. ö. LIEBS 1996, 32. p.

³² A német terminológia a „Vorverlagerung der Strafbarkeit” jelenségként ismeri ezt a törvényhozói törekvést, v. ö. chhez NAGY, FERENC: *Exkludierende/isolierende Elemente im ungarischen Strafrecht*. In: *Freiheit – Sicherheit – (Straf)Recht*, hg. von KRISZTINA KARSAI – FERENC NAGY – ZSOLT SZOMORA, Osnabrück, 2011. 175–188. p.

³³ LAMBERTI, FRANCESCA: *De magia als rechtsgeschichtliches Dokument*. In: Apuleius Über die Magia. hg. von HAMMERSTAEDT et al. Darmstadt, 2202. 341. p. hangsúlyozza, hogy a normák pontos datálása és tartalmi rekonstruálása szinte lehetetlen.

³⁴ LAMBERTI 2002, 341–342. p.

³⁵ Tac. ann. 22,52,3 az asztrológusok kiltításáról Itáliából; v. ö. LAMBERTI 2002, 340. p.

³⁶ Coll. Mos. 15,2,3.

³⁷ Tac. ann. 2,33,3; Tac. ann. 12,52,1; Tac. hist. 2,62,2; Suet. Vit. 14,4; Ammian. 19,12.

³⁸ Apul. Apol. 13,5.

³⁹ Apul. Apol. 53 passim.

éjszakai gyülekezetek tartása mágikus rítusokkal.⁴⁰ Tehát nem pusztán a matematikai vagy asztrológiai ismeretek elsajátítása volt a vád, hanem azok alkalmazása részben haszonszerzésre, részben emberölésre irányuló szándékkal.

5. Eljárásjogi szabályok

A vádat feleségének sógora, Sicinius Aemilianus képviselte. A modern büntető eljárási szabályoktól eltérően a római jogban a büntető perekben is a magánvádas eljárást alkalmazták a principátus korában.⁴¹ A vádló írásban nyújtotta be a keresetet, amelyben megjelölte a vád alapját: a magánvádas vádirat neve *libellus inscriptionis* a forrásokban. A vádiratot a magistratus a vádlottnak és a kinevezett bírónak kézbesítette.⁴² A bűnvádi eljárásban csak egyetlen egy személy léphetett fel vádlóként; ha többen is érdekelték voltak, akkor legfeljebb ők is aláírhatták az írásban benyújtott vádiratot (*subscriptores*).⁴³

Mindenesetre Rómában a praetor vagy a provinciákban a helytartó csak írásban benyújtott vádirat (magánvád) alapján indíthatott büntető eljárást. A főbenjáró per a provinciában a helytartó előtt folyt, akit jogilag képzett tanácsadókól álló testület segített munkájában. A büntető peres eljárás jogerős ítélettel zárult.

Sicinius Aemilianus azonban nem a saját nevében perelt, hanem az anyai házból kimenekített unokaöccs, Sicinius Pudens nevében – Pudentilla első házasságából származó fiatalabb gyermekéről van szó. A helytartó már a nyilvános tárgyalás előtt figyelmeztette Sicinius Aemilianust, hogy a saját nevében emeljen vádat (2,3-6). A más nevében való vádemelés ugyanis csak kivételes esetben volt lehetséges a római jog szerint. Ilyen kivételnek számított, ha a sértett serdületlen vagy gondnokság alatt álló *minor* volt. A serdületlen (14 éven alatti fiú, 12 éven aluli leány) önjogú helyett a gyám, a gondnokság alatt álló *minor* (25 év alatti serdült) helyett a gondnok perelhetett.⁴⁴

Sicinius Pudens már serdült volt a per idején⁴⁵, de még nem töltötte be a 25. életévét. Serdületlensége idején bátyja, Pontianus volt a gyámja, ő azonban időközben elhunyt. A beszédben nem található semmilyen utalás arra, hogy Pudensnek *minorként* volt-e gondnoka vagy gondnok nélkül élt – ebben az esetben ugyanis teljesen cselekvőképesnek számított.⁴⁶ Gondnokként hasonló esetekben vagy az új mostohaapa vagy az apai nagybácsi (tehát Sicinius Aemilianus) jöhetett volna számításba – amennyiben az általánosan uralkodó római szokások szerint választott volna magának gondnokot Pudens.⁴⁷ A római jogászok döntéseiben több esetben is található utalás arra, hogy az új mostoha ellen az aljas indokból, haszonszerzési célból elkövetett bűnös varázslás miatt a serdült mostohafiú indított pert.⁴⁸

⁴⁰ Apul. Apol. 57; v.ö. LAMBERTI 2002, 342. p.

⁴¹ V.ö. MOLNÁR – JAKAB 2010, 341. p.

⁴² LAMBERTI 2002, 342.

⁴³ Cic. Divin. In Cacc. 69; Ascon. Cluent. 19,6-7; v.ö. LAMBERTI 2002, 332.

⁴⁴ LIEBS 1996, 25. p.

⁴⁵ Apul. Apol. 73,6.

⁴⁶ KASER, MAX – KNÜTEL, ROLF: *Römisches Privatrecht*. München, 2008. 235. p.

⁴⁷ LIEBS 1996, 26. p. csak a nagybácsi gondnoki pozícióját mérlegeli.

⁴⁸ D. 34,9,22; D. 5,2,30,1.

Esetünkben megállapítható, hogy a helytartó előzetes intése ellenére Sicinius Aemilianus képviselte a vádat a nyilvános tárgyaláson. Úgy tűnik, hogy Sicinius Pudens zsenge kora miatt a helytartó mégis beleegyezett abba, hogy a tárgyaláson helyette nagybátyja lépjen fel.⁴⁹

A per, amint azt fent már jeleztük, Africa provincia Sabratha városában (a mai Tripolisz) folyt, a helytartó előtt. Minden provinciának volt egy fővárosa (*caput provinciae*), amely a helytartó székhelyül szolgált és a közigazgatás valamint a *judicatura* központja volt – Africa provinciának Karthágó volt a fővárosa. De a helytartó hivatali kötelességei közé tartozott, hogy provinciája nagyobb településeire körutazásokat tegyen és a jogszolgáltatást helyben is biztosítsa (*conventus*).⁵⁰ Ilyen hivatalos út során kerülhetett sor arra, hogy Apuleius ellen Sabratha városában folyt a büntetőper. A mágia, amint fent már említettük, főbenjáró bűncselekménynek számított.⁵¹ Halálbüntetéssel fenyegetett bűncselekmény esetén a helyi hatóságok semmiképpen sem járhattak el, kizárólag a helytartó volt illetékes. A princeps delegálta a *ius gladii*-t minden helytartóra a kinevezéssel. Így Apuleius perében is egyedül a helytartó járhatott el. Helytartóként ebben az évben Claudius Maximus tevékenykedett Africában:⁵² tudjuk róla, hogy nem volt ugyan jogász, de kiemelkedően művelt római szenátorként tisztelték kortársai. Valószínűleg az ő tanítványa volt a fiatal Marcus Aurelius – Claudius Maximus tehát elmélyülten ismerte a sztoikus filozófia tanait, valamint a görög és latin írók műveit.⁵³ A helytartói bíróság nem esküdtbíróság volt, hanem a helytartó *consiliuma*, amelynek tagjai rendszerint a helyi *honorationes* és a helytartó kíséretéhez tartozó hivatalnokok közül kerültek ki.⁵⁴ Joggal tételezhetjük fel, hogy *consiliumának* tagjai között jogászok is tevékenykedtek: D. Liebs kiemeli, hogy az ismert jogász, Q. Marcius Pudens ebben az időben a feliratos források tanúsága szerint *iuris peritusként* működött a Sabrathához közeli Leptis Magnában.⁵⁵ Apuleius védőbeszédében mindenesetre többször is utal a helytartó intelligenciájára, széles körű ismereteire a görög és latin irodalom, valamint a görög filozófia terén.

6. A védelem

Közismert továbbá, hogy Apuleius Rómában jogot is tanult és jogászként is tevékenykedett: elsősorban szónokként lépett fel nyilvános tárgyalásokon a vád vagy a védelem képviselőjeként.⁵⁶ Feltehetőleg alaposan kiismerte magát a büntető peres eljárás szabályaiban, ezért is választotta azt a megoldást, hogy saját maga lépett fel a bíróság előtt

⁴⁹ V. ö. LIEBS 1996, 26. p.

⁵⁰ KASER, MAX – HACKL, KARL: *Römisches Zivilprozessrecht*. München, 1996. 470. p.

⁵¹ SANTALUCIA 1997, 229–230. p.

⁵² *Prosopographia Imperii Romani (PIR)*² C 933.

⁵³ GROAG, EMIL: RE III, 1899/2. 2773 s. v. Claudius 239.

⁵⁴ SCHINDEL 1996, 15.

⁵⁵ LIEBS, DETLEF: *Römische Jurisprudenz in Africa*. Berlin, 1993. 10–12. p.

⁵⁶ SCHULZ, FRITZ: *Geschichte der römischen Rechtswissenschaft*. Weimar, 1961. 63–66. p.

védőként. Nyilvánvalóan azzal is pontosan tisztában volt, hogy mennyi idő áll a vád és a védelem rendelkezésére a perbeszéd elmondására.⁵⁷

Védőbeszédének ránk maradt, írásba foglalt változata jóval hosszabb és részletesebb a bíróság előtt valójában elhangzott beszédénél, hisz felolvasva három-hat órányi időtartamot venne igénybe⁵⁸ – ilyen hosszú perbeszédet nem lehetett tartani az ókori bíróságok előtt.⁵⁹

A szakirodalomban örök vita tárgya az Apologia autenticitása: mennyiben felel meg az írásos (irodalmi) változat a perben ténylegesen elhangzott szónoklatnak, illetve mennyire alkalmas forrás a beszéd a büntetőper releváns pontjainak a rekonstruálására.⁶⁰ Az uralkodó nézet szerint a szöveg fennmaradt változata annyira egységes, hogy a felépítés, kompozíció és az érvek stratégiai felvonultatása bizonyosan az eredeti beszéd sémáját követi. Semmiképpen sem emelhetők ki a szövegből hosszabb bekezdések, mert a rövidítési kísérlet megtörné a logikai vonalat.⁶¹ Ugyanakkor közismert, hogy a római szerzők perbeszédek szóbeli változatát általában erősen átdolgozták az írásbeli publikáció előtt.⁶² A fentiek alapján valószínűnek látszik, hogy Apuleius is „megszépitette” az Apologia írásbeli kiadását.

Apuleius beszédét gazdagon díszítette irodalmi utalásokkal, szónoki fordulatokkal – nem biztos, hogy mindegyik szellemdús idézet szóban is elhangzott. Valószínűleg későbbi betoldás a hosszú bevezetés és az epilógus; de változatlanok tűnik a védőbeszéd alapstratégiája. Figyelemre méltó, és az írásos és a szóbeli változat közti szoros rokonság mellett szól az a tény, hogy Augustinus, aki mintegy kétszáz évvel Apuleius után élt és alkotott, kifejezetten perbeszédként (*oratio*) és nem irodalmi alkotásként értékeli a művet.⁶³

Minden perbeszéd jogtörténeti értékelése esetén szem előtt kell tartani, hogy a szónok – saját maga vagy képviseltje érdekében – úgy hajlíja a tényeket, hogy azok az ő perbeli céljait szolgálják. Apuleiusnál ez a törekvés még erősebb lehetett, hisz nemcsak a Claudius Maximus elnökletével összeült bíróság, hanem az utókor előtt is tisztára akarta mosni magát. A perbeszéd sokszor toposzokkal manipulál, hogy a zömében laikus elemekből álló bíróság rokonszenvét megnyerje.⁶⁴ A közelmúltban több szerző is rámutatott arra, hogy Apuleius számos esetben tudatosan homályosan ábrázol.⁶⁵ Így például felesége, Pudentilla portréja is erősen sematikus: a művelt, intelligens, önállóan

⁵⁷ A perbeszéd ideje korlátozott volt, hogy biztosítva legyen az esélyegyenlőség a feleknek, v.ö. THÜR, GERARD: *Das Prinzip der Fairness im attischen Prozess: Gedanken zu Eichinos und Enklema*. In: Symposion 2005. Akten der Gesellschaft für Griechische und Hellenistische Rechtsgeschichte. hg. von EVA CANTARELLA, Wien, 2007. 131. p.

⁵⁸ V.ö. SCHINDEL 1996, 18. p. A beszéd valódi hosszát azért nehéz becsléni, mert a bizonyítékok (okiratok, tanúvallomások) felolvasására csak utalást tartalmaz a szöveg – lehetetlen rekonstruálni, hogy valójában mennyi időt vehettek ezek igénybe.

⁵⁹ V.ö. SCHINDEL 1996, 18. p.

⁶⁰ SCHENK, PETER: *Die Schrift. Einleitung*. In: Apuleius Über die Magia, hg. von HAMMERSTAEDT et al. Darmstadt, 2002. 39. p.

⁶¹ ABT, ADAM: *Die Apologie des Apuleius von Madaura und die antike Zauberei*. Giessen, 1908. 80–82. p. megpróbálta következetes „ollózással” az általánosan megszokott terjedelmre rövidíteni a művet, de próbálkozásait a későbbi szerzők elutasították, v.ö. B. L. HYMANS: *Apuleius Orator: 'Pro se de Magia' and 'Florida'*. In: ANRW II, 34. 2, 1994. 1715–1717. p.

⁶² Cicero vagy Plinius perbeszédeinél több konkrét forrás is utal erre, v.ö. SCHENK 2002, 41. p.

⁶³ Augustinus, Civ. 8, 19, 35 és 138, 19.

⁶⁴ THÜR 2007, 138. p.

⁶⁵ LAMBERTI 2002, 331. p. Quintilianust idézi, aki szerint a jó jogász azzal dicsekedhet, hogy „vaksággal sújtja a bírakat! – *se tenebras offudisse iudicibus*.”

gazdálkodó, köztiszteletben álló *matrona* képe inkább társadalmi elvárásokat tükröz, nem pedig egy konkrét személy valódi tulajdonságait.⁶⁶

A beszéd stratégiájára általában jellemző, hogy Apuleius vakmerő fordulattal támadásba lendül vádlója ellen: a művelt tudós, a filozófus szellemi fölényével ostromozza a műveletlen, földhözragadt – és ezért szerinte buta babonáknak kiszolgáltatót Sicinius Aemilianust. Olyan stratégia volt ez, amellyel a helytartó és a bíróság tagjait képező művelt szenátorok rokonszenvét, és ezáltal támogatását igyekezett elnyerni a vádlott. A bírák között ugyanis olyan tekintélyes és művelt rómaiak ültek, mint Lollianus Avitus, Africa provincia korábbi helytartója vagy Q. Lollius Urbicus, aki 153-ban a *praefectus urbi* tisztségét töltötte be Rómában.⁶⁷ A De Magia értékes példája az ókori perbeszédnek: míg korábbi életében a szofista filozófus műveltsége és tehetsége öncélú csillogtatására állt a szónoki emelvényre, most élesre fordult helyzetben, főbenjáró perben kényszerült arra, hogy minden tudásával küzdjön az életéért. A beszédben mégis számos utalás található Apuleius szofista meggyőződésének programszerű terjesztésére.⁶⁸

A beszéd elején Apuleius röviden összefoglalja a tényállást (természetesen a saját szemszögéből), rövid jellemzést ad a vádról és a vádló feltehető motivációjáról. Majd felvázolja saját beszédének stratégiai vonalát. Hangsúlyozza, hogy koholt vádról, alaptalan vádaskodásról van szó, amely a művelt ember szemében nevetséges és alig méltó a cáfolatra. Ezek után pontról pontra elemzi és cáfolja Sicinius Aemilianus vádiratának tartalmát: a filozófus külső megjelenése (4), meggyőző ereje és versei (5-13), „varázstükre” (13-16), állítólagos szegénysége (17-23) és származása (24).⁶⁹ Ezekben a bekezdésekben a vád cáfolata mellett igyekszik megnyerő színben feltüntetni önmagát – hangsúlyozza perbeli ellenfele hiányosságait a műveltség, filozófia vagy a jogtudomány terén. Rövid közbenső összegzés (25-28) után a fő vádpont, a fekete mágia objektívként beállított „bizonyítékai” ellen érvel: halakkal végzett állítólagos kísérletei (29-41), epilepsziásokkal való foglalkozása (42-52), állítólagos éjszakai rituális összejövetelei (57-60) és a mágikus figurák birtoklása (61-65). Végül hosszan tiltakozik azon állítás ellen, hogy gonosz varázslattal, bűbájossággal vette volna rá Pudentillát a házasságra (66-101). A beszéd zárásaként még egyszer összefoglalja a vád cáfolatát (ellentmondások, hamis állítások, 102-103).⁷⁰

Összefoglalóan megállapítható, hogy Apuleius jól választotta meg a védelem stratégiáját. A források egyértelműen tanúsítják, hogy megnyerte a pert, a bíróság jogerősen felmentette a fekete mágia (gonosz varázslás) vádja alól. Apuleius sikeres író lett és harmonikus házasságban élt tovább feleségével, Pudentillával. A per után hamarosan Karthágóba költöztek, ahol a művelt társaság kedvelt találkozó helyévé vált házuk.

⁶⁶ V.ö. McREIGHT, THOMAS D.: *Rhetorical Strategies and Word Choice in Apuleius'Apology*. Ann Arbor, 1991. 136–174. p.

⁶⁷ Ap. 24,1 és Ap. 2,8; v. ö. SYMA, RONALD: *Roman Papers I*. 468. p.; HYMANS 1994, 1713. p.

⁶⁸ SCHENK 2002, 47. p.

⁶⁹ V.ö. SCHENK 2002, 25. p.

⁷⁰ A beszéd a retorika formai szabályait követi: *exordium, narratio, argumentatio, peroratio* – v.ö. SCHENK 2002, 26–30. p.

ÉVA JAKAB

PHILOSOPH ALS ANGEKLAGTE

(Zusammenfassung)

Apuleius, der bekannte Philosoph und Autor von literarischen Werken aus der Provinz Africa wurde im Jahre 158/9 n.Chr. wegen Magie und Zauberei angeklagt. Als Ankläger trat der ehemalige Schwager seiner Frau (der Bruder ihres ersten Mannes) auf; er klagte im Namen des unmündigen Stiefsohnes des Angeklagten. Bereits diese Umstände zeigen, dass im Hintergrund familiäre Spannungen zu vermuten sind. Zauberei und Magie waren im römischen Strafrecht mit Kapitalstrafe bedroht – der gebildete Lebemann kämpfte in dem vor dem Statthalter geführten Prozess wirklich um sein Leben. Trotz der schwierigen Lage hat er beschlossen, die Verteidigung persönlich zu führen. Die literarisch überarbeitete Version seiner Verteidigungsrede (Apologia oder *De Magia*) ist überliefert; vor allem aus dieser Rede sind wir über den Ablauf des Prozesses informiert. Die juristische Grundlage der Anklage war vermutlich ein *Senatus Consultum* (*De mathematicis et vaticinatoribus*) aus dem Jahre 16, dessen Text leider direkt nicht mehr zugänglich ist.

Der vorliegende Beitrag bietet einen Überblick über den normativen Hintergrund und über die einschlägigen prozessualen Regeln des Strafverfahrens. Anschließend wird die Strategie der Verteidigung analysiert. Apuleius baute seine Rede nicht auf die Widerlegung der Behauptungen der Anklage auf; viel mehr attackiert er seinen Gegner mit dem stolzen Bewusstsein eines gebildeten Mannes und wirft ihm mangelnde Bildung, Habgier und Befangenheit vor. Aus der historischen Überlieferung ist bekannt, dass seine Spekulationen sich bewährten. Es ist ihm gelungen, die Sympathie des gebildeten Statthalters zu gewinnen und den Freispruch zu erreichen.

Die prachtvolle literarische Überlieferung eröffnet den Einblick in das Rechtsleben des 2. Jahrhunderts n.Chr. Nicht nur die Rechtsanwendung, sondern auch die sozialen Werte und Ängste lassen sich eingehend studieren.